

FORSKNINGSÖVERSIKT
KULTUR & FRITID

CivSam.se

RELIGION OCH CIVILSAMHÄLLE I SVERIGE

DEL 1 – SVENSKA KYRKAN OCH FRIKYRKORNA

Johan von Essen

Johan von Essen är docent i systematisk teologi med livsåskådningsforskning och är anställd som lektor vid Ersta Sköndal högskola. Han disputerade 2008 med en avhandling om vad det ideella arbetet betyder för människor och på vilket sätt det påverkar deras livsåskådning med avseende på samhällssyn och människosyn. Johan är intresserad av hur människor uppfattar samhället och vad det betyder för människans livsbetingelser. Andra forskningsintressen rör religionens betydelse för människors frivilligarbete och svensk folkbildning. Vidare har Johan arbetat med Ersta Sköndals högskolas återkommande befolkningsstudie om människors engagemang i det civila samhället, informella insatser och givande. Johan har som Marie Curie Fellow varit gästforskare vid Ghent University (Belgien), University of Birmingham (UK) och Princeton University (USA) i ett forskningsprojekt om senmoderna former för medborgerligt engagemang.

Pierre Durrani har läst teologi och har varit inskriven på masterprogrammet vid Ersta Sköndal högskola. Han har i ett inledande skede arbetat med översikten i egenskap av forskningsassistent.

Innehåll

- 3 Introduktion
- 7 Svenska kyrkan
- 12 Frikyrkorna
- 15 En första reflektion
- 16 Referenser
- 19 Noter
- 20 Bilaga: Metodbilaga

Introduktion

Den internationellt jämförande forskning som försökt att förstå hur civilsamhällen formas inom olika politiskt-kulturella system och traditioner pekar på religion och religiösa institutioner som en viktig faktor (Salamon & Anheier 1998, se också Curtis, Baer & Grabb 2001). Enligt en sådan teoretisk ansats finns de historiska villkoren för hur det svenska civilsamhället har utformats, bland annat utifrån religionens roll och ställning i det svenska samhället. Samtidigt är det just religionen, eller snarare religioner i form av organisationer och människors övertygelser, som i ett alltmer pluralistiskt och postsekulärt Sverige prövar pluralismens gränser och som på så sätt skapar dynamik i det samtida civilsamhället. Religion blir inte bara synligare i vår tid genom att synliggöra kyrkor och samfund utan också genom att synliggöra olikheter, likheter, gränser, riter, traditioner, konflikter, roller, familjestrukturer, könsroller, identiteter, staten och inte minst civilsamhället som sådant.

Föreställningen om att moderniteten avlöser eller ersätter religionen har länge varit dominerande inom både humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning (se Norris & Inglehart 2011). Ola Sigurdson har beskrivit hur den framväxande moderniteten i Sverige av sina företrädare sågs som en uppgörelse med en förlegad religiositet (Sigurdson 2000). Men religion är inte på väg att försvinna, vare sig i Europa eller i Sverige. Forskning kan visa att även om Europa sekulariserades påtagligt under mitten av 1900-talet kom det inte att betyda att religionen försvann (Casanova 2009). Inte minst gäller detta de skandinaviska länderna som behöver studeras med utgångspunkt från en luthersk religionsförståelse, där gränsen mellan religiöst och profant inte alltid är helt självklar då det sakrala är "gömt i det sekulära" (van den Breemer, Casanova & Wyller 2014, s. 9, se också Trägårdh, Wallman Lundåsen, Wollbeck & Svedberg 2013, von Essen 2015).

Religionssociologen José Casanova pekar på ett specifikt nordiskt sekulariseringsmönster som skiljer sig från ett katolskt och ett (nord)amerikanskt mönster (Casanova 2014). Vidare kan vi parallellt med en fortgående sekularisering också tala om religionens återkomst. Den återinträder alltså i vårt moderna svenska samhälle, liksom i övriga Europa. Emellertid får den nya roller, inte minst blir kyrkor och samfund viktiga aktörer och parter i civilsamhället. Istället för att påstå att Gud är tillbaka kan det vara rimligare att hävda att Gud aldrig försvann, kanske fick Gud och religionen bara en ny roll

(Bäckström, Davie, Edgardh & Pettersson 2011, De Hart, Dekker & Halman 2013b, Göndör 2013, Herbert 2003).

Det hindrar givetvis inte att traditionella former av religiositet faktiskt har minskat i betydelse, i det samtida Sverige är det endast en minoritet som tror på en personlig Gud och som regelbundet går i gudstjänst (Hamberg 2001). Vid sidan av de former för religiositet som traditionellt präglade Sverige har religion förstås också fått förnyad aktualitet i det samtida svenska samhället i och med att andra religioner blivit mer synliga i offentligheten.

Religion har befäst men också utmanat det vidare samhället – demokratin, staten och civilsamhället – alltså sådant som vi i dag tar för självklart. Att religion ibland står i konflikt med det moderna samhället kan ha uppenbart tragiska och destruktiva konsekvenser. Men att religion och religiositet, kan (och kanske bör) fungera som ett traditionsbärande korrelat eller en motkultur till det moderna samhället innebär också att utrymme skapas för nya och oväntade frågor och perspektiv som på gott och ont kan utmana en etablerad modern samhällsordning (se Bob 2014; Halldorf & Wenell 2014; Martinsson 2007). Om den utmaning som religion innebär för den samtida liberala samhällsordningen skriver Eli Göndör i antologin *Religionen i demokratin* (2013):

"Den moderna religiositetens möte med sekulära demokratier innebär att ett gammalt dilemma gör sig påmint. Å ena sidan försöker sekulära demokratier upprätthålla principen om religionens plats i civilsamhället, tydligt avskild från den politiska sfären. Å andra sidan bygger demokrati sin legitimitet på bland annat stora antal eller stora grupper, och på liberala principer om åsiktsfrihet och yttrandefrihet. Det kan förstås som en outtalad invit till religiösa grupper att organisera sig för att värna sina intressen. Naturligtvis kan man i teorin dra tydliga gränser mellan civilsamhället och den politiska sfären eller staten och hävda att religion uteslutande hör hemma i civilsamhället. Och kanske är det så. Problemet är dock att gränsen mellan civilsamhället och staten alltid är den friktionsyta där de två sfärerna möts och således långt ifrån självklar. Var mötet mellan dessa ska ske i varje given fråga är långt ifrån självklar."

(Göndör 2013, s. 9)

År 2014 väljs Antje Jackelén som den första kvinnan till ärkebiskop för Svenska kyrkan under kristendomens tusenåriga svenska historia. Det är också en kyrkoföreträdare vars biskopsord an knyter till både klassisk kristen och muslimsk teologi i orden *"Gud är större"*. En dominerande teologisk hållning är att begrepp som Gud och religion alltid avser något som är större och mer svårfångat än människans föreställningar. En trivialitet kanske, men vad vi kan säga med säkerhet är i att religionens roll som "den andre" i det svenska samhället är i ständig förändring. De studier och texter som återges här och som har det gemensamt att de belyser religionens plats i eller betydelse för civilsamhället, visar nästan alla på just denna process. Att religion ständigt förändras och för det svenska civilsamhället mot en ökad pluralism. Vi kanske kan säga att förändring är den enda konstansen.

Studier av religion i det svenska civilsamhället kräver ett historiskt perspektiv, från Svenska kyrkan som fundamentet och garanten för det svenska enhetssamhället till ett samtida post-sekulärt tillstånd där religion bidrar till en ökad pluralism. Denna litteraturöversikt delar in detta historiska perspektiv i tre faser. Den första utgår från Svenska kyrkan som det svenska enhetssamhällets kyrka, den andra fasen leder vidare genom frikyrkorna och översikten avslutas med en sista fas som omfattar den religiösa pluralism som i allt högre grad kommit att präglade det svenska civilsamhället.¹

I dessa faser spelar religion och religiösa samfund en huvudroll, både som enhetsstatens fundament och som katalysator för det pluralistiska samhället. Översikten börjar med Svenska kyrkans roll i forlandet av det efterreformatoriska Sverige och därmed också för det samhällskontrakt och de institutionella villkor som kommer att påverka hur det svenska civilsamhället formas, långt innan stat och kyrka skiljdes åt vid millennieskiftet (Berggren & Trägårdh 2015). Under 1800-talet kommer sedan nästa fas med frikyrkorörelsen som ett av civilsamhällets första påtagliga uttryck för pluralism och att enhetsstaten utmanas.

I den sista fasen, som omfattar 1900-talet slut och 2000-talets början, kommer religion att kräva och innebära en mer akut pluralism som både utvecklar civilsamhället och prövar dess gränser. Att texten är indelad i dessa tre faser innebär inte bara en periodisering av ett kronologiskt förlopp, utan de ska också fungera som teman som ibland löper parallellt och ibland interagerar.² Svenska kyrkan har exempelvis en fortsatt dominerande och sammanhållande roll i det svenska samhället även efter det att stat och kyrka skilts åt.

Översikten presenteras i två delar. I den första delen ingår de två första faserna, Svenska kyrkan och Frikyrkorörelsen. Den följs av en andra del som omfattar 1900-talets slut samt det tidiga 2000-talet.

Definitioner

Både begreppet religion och begreppet civilsamhälle har en lång historia och otaliga definitioner. Ingen enskild definition rymmer begreppens mångtydighet, men att precisera dem kan fungera som riktmärken för att lättare förstå hur de kan användas. Studierna som refereras i denna text vilar på åtskilliga definitioner. Vi ska här ge exempel på definitioner som torde skapa klarhet i studiet av religionens plats i civilsamhället. Historiskt och etymologiskt har begreppen sitt ursprung i latinets *religio/religare* respektive i *societas civilis* (Hallberg & Wittrock 2006, Masuzawa 2005).

Religion

Språk och kultursfärer utanför Europa har andra begrepp för religion, men de är för många och varierande för att rymmas i denna text som handlar om religion i det svenska civilsamhället, även om de många definitionerna visar på den mångfald som detta samhällsfenomen rymmer (se Masuzawa 2005, Nongbri 2013). Först religionshistorikern Armin Geertz:

"Religion är ett kulturellt system och en social mekanism (eller institution) som styr och främjar idealtolkningen av tillvaron och idealpraxis med hänvisning till en eller flera transempiriska makter."

(Geertz 1996, s. 121)

Denna definition betonar:

"hur religion är besläktad med andra kulturella fenomen och skiljer ut sig från dem."

(Gilhus & Mikaelsson 2003, s 43)

Vidare Gavin Flood:

"Religioner är värdeladdade berättelser och beteenden som binder människor till deras mål, till varandra och till icke-empiriska krav och väsen."

(Flood 1999, s. 47)

Båda definitionerna är moderna religionsdefinitioner som är spridda inom akademien och placerar in religionen i och knyter an till ett socialt sammanhang. Religionsfilosofen Mikael Lindfelt (2006) har diskuterat de begränsningar definitioner har, inte minst när de appliceras på religion (se också Cadge, Levitt & Smilde 2011³). De ska därför snarare ses som riktmärken för hur religion kan förstås i denna text än som instrument som definitivt anger vad religion är.

Civilsamhället

En återkommande kritik mot begreppet civilsamhälle är dess mångtydighet. Det är uppenbart att det är svårt att komma överens om vad begreppet avser. Samtidigt finns det i det akademiska samtalet några återkommande och grundläggande definierande element. Följande citat fångar in de viktigaste och oftast återkommande elementen i definitioner av civilsamhället:

”I den svenska forskningen används [...] civilsamhällesbegreppet ofta så att det avser en samhällssfär som är avgränsad från den privata sfären där familj, släkt och vänner ingår, från företagssfären där företag agerar på marknader och från den statliga sfären där statliga och kommunala organisationer verkar. Civilsamhället rymmer då ideella organisationer, människors ideella engagemang och de ideologier som gör människors handlingar meningsfulla och organisationer legitima. Det ideella engagemanget måste inte vara knutet till ideella organisationer. Även nätverk, lösligt eller oorganiserat engagemang och enskilda människors civila engagemang ingår i civilsamhället.”

(von Essen 2010, s. 12, se också Blennberger 1993, Kocka 2006, Wijkström & Lundström 2002)

Denna definition innebär alltså att vi kan förvänta oss att finna religion, här uppfattad som en ideologi, i civilsamhället, vilket det finns goda historiska skäl till⁴ (se Boyd 2004). Det betyder dock inte att de två begreppen begreppslikt förutsätter varandra utan att religion, liksom till exempel organisationer, återfinns inom civilsamhället.

Det finns olika uppfattningar om när civilsamhället uppstår i europeiska länder och statsbildningar. Enligt en uppfattning har civilsamhället, som en rumslig offentlighet, alltid funnits med under historiens lopp. Den antika atenska stadsstaten med dess torg, agora, eller den tidiga romerska republiken med dess civitas res, skulle tala för denna ståndpunkt (se Putnam 1993).

En annan uppfattning är att se civilsamhället som den förmedlande sfär som legitimerar makten genom att förbinda den med folket efter det att den religiösa kosmologi i vilken kungens makt är legitimerad av Gud fallit samman i och med moderniteten och att en ny opinionsbildande borgarklass får tillgång till abstrakta offentligheter (se Alexander 1998, Habermas 1984, Koselleck 1959, Terrier & Wagner 2006). Enligt den senare uppfattningen uppstår civilsamhället som fenomen i och med det moderna samhällets genombrott under 1800-talet. Denna översikt anlägger det senare av dessa två perspektiv, vilket till exempel innebär att frikyrkorna blir ett tidigt inslag i det framväxande svenska civilsamhället.

Metod, urval, frågeställning och disposition

Denna litteraturoversikt är en sammanställning av akademiska artiklar och böcker som tar upp religion och civilsamhälle i Sverige, några få behandlar också Norden och övriga Europa. Även några relevanta populärvetenskapliga texter har inkluderats. För att kartlägga och finna litteratur har sökningar gjorts i databaser. Sökningarna gav mellan tre och femton relevanta träffar per sökning när överlappningar och ovidkommande litteratur rensats bort. Fler texter kunde dock spåras genom att studera referenslitteratur i kända texter samt rådfråga forskare vars forskning anknyter till ämnet.

Att databaserna gav ett så pass litet material kan givetvis bero på att en del texter som rör religion och civilsamhälle inte klassificerats med de nyckelord vi använde för att söka i databaserna. Men för att fånga upp även den litteratur som inte explicit använt begreppen civilsamhälle eller religion använde vi oss av en mängd andra relevanta söktermer. Även med dessa metodologiska aspekter i beaktande kan en preliminär slutsats vara att det inte finns så mycket skrivet om skärningspunkten mellan religion och civilsamhälle – än. Kombinationen religion och civilsamhälle torde ju vara ett stort och högaktuellt forskningsfält. Det kan komma sig av att civilsamhälle fortfarande är ett omtvistat och relativt nytt begrepp i Sverige. Möjligtvis kan det också vara så att i det sekulära Sverige är religion institutionaliserat och därför så ”osynligt” att det inte framstår som ett civilsamhällesfenomen.

Både religion och civilsamhälle utgör stora forskningsfält, därför har någon form av avgränsning varit nödvändig. En kunskapsöversikt som skulle ta in alla aspekter av mötet mellan religion och civilsamhälle eller närliggande begrepp låter sig inte göras i detta format. En avgränsning har varit att textens ärende på något sätt måste vara att behandla religion som ett samhällsfenomen. Detta krav kommer sig av att religiösa organisationer är organisationer inom civilsamhället eftersom de är organiserade som ideella föreningar, stiftelser eller trossamfund. Att de är organisationer i civilsamhället räcker dock inte för att inkludera en text om en sådan organisation eftersom det skulle innebära att alla texter om alla religiösa organisationer skulle tas upp i denna översikt.

Ett kriterium för att avgränsa materialet har då varit att bara inbegripa de texter vars syfte är att behandla religiösa personer, organisationer eller bekännelser som aktörer i civilsamhället (eller i folkrörelser, sociala rörelser, offentlighet etcetera). Det finns ett stort antal texter om till exempel Svenska kyrkan, muslimska organisationer eller katolska kyrkan som inte inkluderas i denna översikt eftersom de inte behandlar dem som aktörer i civilsamhället (eller likställda begrepp). Det är alltså religion i civilsamhället och kopplingen mellan

dessa begrepp som står i centrum i denna översikt. Vi har dock tillämpat detta krav enligt generositetsprincipen, alltså även accepterat teman som mer indirekt har med civilsamhället att göra eller där civilsamhället finns med som ett underordnat tema.

Den fråga som driver litteraturöversikten är: *Vad säger relevant forskning om religionens plats och roll i det svenska civilsamhället?* Som antyddes ovan är texten disponerad i två avsnitt: *Svenska kyrkan* och *Frikyrkorna*. Ett tredje avsnitt, *Den samtida pluralismen*, kommer att presenteras i en kommande översikt. Denna disposition kommer sig av att det är en naturlig historieskrivning och att textens intresse för religion som en faktor för ökad pluralism tydliggörs. Avsnitten kan både ses som en periodisering och som en tematisering. Dispositionen är en periodisering då dessa avsnitt kronologiskt följer på varandra om än överlappande, men också en tematisering då de tre avsnitten också inrymmer tre distinkta, men också samverkande, teman som delvis vuxit fram parallellt.

Den första fasen, *Svenska kyrkan*, beskriver kronologiskt perioden från 1500-talet till Svenska kyrkan som en aktör i civilsamhället i och med millennieskiftet. Tematiskt handlar det om hur det svenska samhällskontraktet, präglat som det är av Svenska kyrkan och en evangeliskt luthersk trostolkning, bidrar till att forma det svenska civilsamhället, men inbegriper också Svenska kyrkan som en aktör i civilsamhället, inte minst efter 2000.

Den andra fasen, *Frikyrkorna*, beskriver kronologiskt perioden från mitten av 1800-talet till 1980-talet. Tematiskt diskuterar den hur ett pluralistiskt civilsamhälle tar form i och med frikyrkorörelsen, men fortfarande inom ramen för det svenska enhetssamhället.

Kronologiskt inbegriper den tredje fasen, *Den samtida pluralismen*, 1980-talet och framåt. Tematiskt beskriver den den situation som vi vill fånga med uttrycket *akut pluralism*, som präglar det samtida svenska samhället och som utmanar det sociala kontrakt som även frikyrkorna bidrog till att etablera när det gamla ståndssamhället fick ge vika och moderniteten bröt in. Alltså (det senmoderna) samhället av i dag. I alla tre faserna har religionen bidragit till en utveckling som kan beskrivas som *från enhetssamhälle till pluralism*.

Svenska kyrkan

Svenska kyrkan som luthersk evangelisk statskyrka är ett av fundamenten i det svenska enhetssamhället. Den kommer därmed att vara en naturlig utgångspunkt för att beskriva hur religion och civilsamhälle relaterar till varandra i Sverige. Det finns givetvis också ett äldre religiöst arv i Sverige från nordisk hedendom till katolska kyrkan, men det är med Gustav Vasa och den protestantiska reformationen på 1500-talet som de avgörande uttrycken för den enhetsstat som kännetecknat Sverige under lång tid tar form (Stark, Hamberg & Miller 2005). Denna text tar därmed sin utgångspunkt i det efterreformatoriska Sverige.

En central aktör i samhällsutvecklingen

Svenska kyrkan var under knappt femhundra år en del av statsapparaten. Socknar och territorialförsamlingar var organisatoriska enheter och präster statsfunktionärer. Sverige var under lång tid ett relativt enhetligt samhälle där andra religiösa uttryck än de svenskkyrkliga var sällsynta eftersom de var förbjudna, även om det också fanns undantag från och motstånd gentemot denna enhetlighet (se Sellberg 2010). Svenska kyrkan har gått igenom flera faser, vilka alla har relevans för uppkomsten av det svenska civilsamhället som står i centrum här. Särskilt med tanke på folkyrkobegreppets starka ställning har Svenska kyrkan bidragit till att forma folkhemstanken och därmed socialdemokratisk politik under det tidiga 1900-talet, vilket därmed bidrog till att forma förståelsen av det moderna Sverige (Alvunger 2006, Aronson 2008, Claesson 2004, Eckerdal 2012, Thidevall 2000).

Vidare har Svenska kyrkan och IOGT studerats som två aktörer i omförhandlingen mellan stat och samhälle i framväxten av en ny offentlighet i Sverige under senare delen av 1800-talet fram till efterkrigstiden (Gunneriusson Karlström 2004). Med tanke på dessa processer framstår Svenska kyrkan som en viktig aktör i framväxten av det moderna Sverige.

Svenska kyrkan efterträdde den gentemot staten självständiga katolska kyrkan och blev med reformationen statskyrka för att med tiden förändras till att bli den demokratiska folkyrka som den uppfattas vara i dag, särskilt efter millennieskiftets separation mellan kyrka och stat (Bäckström 2001, Claesson 2008). Att Svenska kyrkan var en statskyrka innebar att det svenska samhället till skillnad från katolska samhällen inte hade någon förmedlande eller skyddande organisation mellan

kungen och individen. Det fanns alltså ingen kyrklig organisation som kunde utmana kungamakten (Trägårdh et al. 2013, Wijkström & Lundström 2002).

Svenska kyrkan som varit djupt förankrad i hela landet var inte bara enhetssamhällets fundament, den bidrog också till de framväxande folkrörelserna genom socken- och kyrkostämmor, den tog ansvar för fattigvården och innebar en folklig mobilisering som gjort skäl för begreppet folkyrka trots att den varit en statligt styrd och reglerad institution (Axelsson 1992, Bexell 2010, Kahl 2005, Kaspersen & Lindvall 2008, Vikström 2006, Wejderstam 2011).

Svenska kyrkan har också rymt en lekmanarörelse som kan ses som en form av medborgerligt engagemang inom ramen för statskyrkan (se t.ex. Bexell & Martling 1990, Jarlert 2008) samt en inomkyrklig väckelserörelse i form av Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (se t.ex. Lundkvist 1977). Som framgår av avsnittet om frikyrkorna nedan bidrog Svenska kyrkan med resurser till det tidiga organisationslivet samtidigt som det var den representant för överhet och enhetssamhälle som inte minst frikyrkorörelsen växte fram i opposition till. Även nykterhetsrörelsen och de tidiga folkhögskolorna präglades av denna opposition mot Svenska kyrkan (se Ambjörnsson 1988, Runesdotter 2010, Åberg & von Essen 2012). Denna paradoxala dubbelhet är ett viktigt skäl till att låta Svenska kyrkan vara den inledande delen av denna historieskrivning.

Bo Rothstein och Rasmus Broms skriver att även den religiöst orienterade finansieringen av samhällsfunktioner spelar en stor roll för hur det svenska samhället kom att utformas. Det går att härleda de nordiska ländernas stabilitet till den lokala och kyrkligt förankrade demokratiska organiseringen och finansieringen som kom underifrån. Att kyrkan successivt fick nya samhällsorienterade ansvarsområden och att självägande bönder i socknarna turades om att inneha kyrkliga ansvarsposter lade en grund till samhälllig stabilitet och de resurser som främjade det framväxande civilsamhället. Författarna kontrasterar detta med exempel på mer feodala samhällsstrukturer som ofta finansierats av en elit ovanifrån genom exempelvis religiösa stiftelser och hur dessa samhällen, i kontrast till de skandinaviska, fortfarande är mer instabila. De menar att en avgörande faktor för samhällen inte är religionens innehåll, utan snarare hur religiösa samhällspåverkande institutioner finansierats (Rothstein & Broms 2013).

Diakoni

En del av det sociala skyddsnät som i det moderna Sverige garanteras av de statliga välfärdssystemen sköttes förr av släkt och familj, men även av kyrkan. Diakonin är benämningen på den kristna sociala verksamhet och omsorg som funnits sedan kristendomens allra tidigaste dagar och kan beskrivas med uttryck som *hjälpverksamhet, social verksamhet eller socialt ansvarstagande*. Till socialt ansvarstagande kan räknas omsorg, sjukvård och socialt arbete (Blennberger & Hansson 2008).

Man kan alltså se diakonin som en religiös verksamhet som föregår själva begreppet civilsamhälle. Tar man formellt fasta på Svenska kyrkan som statskyrka ingår diakonin inte i civilsamhället. Samtidigt påminner de praktiker som ryms inom diakonin om många av de verksamheter som äger rum inom civilsamhället. Det gäller inte minst de fristående diakoniinstitutioner som grundades under 1800-talet. Liksom folkrörelserna uppstod även dessa underifrån (se Christiansson 2008) då människor slöt sig samman i frivilliga organisationer. Exempel på fristående diakoniinstitutioner är Ersta diakoni (grundad 1851), Stiftelsen Stora Sköndal (grundad 1898) och Stockholms Stadsmission (grundad 1853).

Diakoniinstitutionernas tillkomst i Sverige hör ihop med det civila samhällets framväxt under 1800-talets första hälft, då en mängd associationer som verkade för samhällsförbättring bildades (Christiansson 2008, se Jansson 1985). Elisabeth Christiansson visar i sin avhandling *Kyrklig och social reform* (2006) hur en stor del av diakoniinstitutionernas arbete och det som kallats för *inre mission* var en del av en väckelsekristen och reformistisk ambition (se också Markkola 2000). Diakoniinstitutionerna etablerades samtidigt som 1850-talets liberala strömningar och skapade en ny medvetenhet kring ”den sociala frågan” i samhället.

Från att ansvaret för den sociala välfärden successivt flyttats över till staten under 1900-talet så har Svenska kyrkan åter börjat få och aktivt tagit sig en roll som välfärdsproducent. Det innebär inte att diakonin ersätter socialtjänsten utan snarare kompletterar den. Att ansvar för social omsorg återkommer i viss mån från staten till civilsamhället, här i form av Svenska kyrkan, hänger samman med en ökad samhällslig pluralism, omförhandlingar av det bredare samhällskontraktet samt den debatt om civilsamhället och välfärdsstaten som tog fart i slutet av 1980-talet (Jeppson Grassman 2001, Rubin 2000, Wijkström 2014). I och med sin fristående roll har Svenska kyrkan velat synliggöra diakonin som sitt sociala arbete för att på så sätt återupptäcka och visa på dess samhällsnytta (Bromander 2005).

Väsentligt mer kritiska granskningar av hur diakonin i Svenska kyrkan bedrivs har gjorts av Charlotte Engel i det att hon har granskat förhållandet mellan diakoni som formell ideologi och konkret praktik (2002, 2006). Engel menar att Svenska kyrkans uttalade syfte att diakonin ska möta de allra svagaste inte kommer till

uttryck i hur diakoni faktiskt bedrivs. Svenska kyrkan när som civilsamhällesaktör emellertid stora delar av befolkningen även i andra verksamheter, framför allt genom sin körverksamhet och församlingarnas alla syföreningar (Bromander 2002, Wejryd 2005).

Kyrkan som välfärdsaktör

Med framväxten av folkhemmet under 1900-talet, med dess enhets- och välfärdssamhälle, tog staten över många av det tidiga civilsamhällets religiöst orienterade välfärdsinitiativ. De ovan nämnda fristående diakoniinstitutionerna förlorade i betydelse. Därmed osynliggjordes också det inflytande och den roll som dessa organisationer har haft. Från 1940-talet till 1970-talet ersattes det kyrkliga välfärdsansvaret med statens överlag religionskritiska sociala ingenjörskonst och folkhemsbygge (Göçmen 2013, Markkola 2014). Socialdemokratin med ecklesiastikminister Alva Myrdal i spetsen förordade en skarp uppdelning där staten tog hand om allt som rörde välfärd och fysisk omsorg, medan kyrkan och diakonin uppmanades att enbart ta hand om människors existentiella behov.

Med vår tids debatt om civilsamhället och religionens ökade roll börjar kyrkans inflytande på social omsorg åter bli synligt och medvetandegöras. Annette Leis-Peters (2014) har visat att de kyrkliga civilsamhällesaktörerna inom välfärden aldrig försvann. De fick bara en annorlunda roll och syntes inte i debatten och forskningen.

Eva Jeppson Grassman skriver om olika religiösa församlingar i Uppsala, bland dem främst om Svenska kyrkan. Hon ser det religiöst inspirerade sociala arbetet i civilsamhället mot bakgrund av flera olika förändringsprocesser. En av dessa är religiös förändring i samhället som lett till nya relationer mellan kyrka och individ. Kyrkan vill göra sig ”synlig och ’nyttig’ på nya villkor; till exempel med hjälp av diakonin” (Jeppson Grassman 2001, s. 177). En annan förändringsprocess rör den ökade betydelse som civilsamhället har som välfärdsproducent, men också kyrkans roll för tillhörighet och gemenskap.

Jeppson Grassman visar att Svenska kyrkans tyngdpunkt ligger på områden som förknippas med professionell kompetens som rådgivning och krisstöd, medan andra frikyrkosamfund betonar studiecirklar och hobbyverksamheter. I de mindre samfundet kan det sociala också rymma mer av en gestaltning av församlinglivet där gränserna är flytande mellan religionsutövning, samvaro, fritidssysselsättning, nätverksskapande och socialt stöd (Jeppson Grassman 2001).

De mindre samfundens verksamhet ligger närmare den svenska föreningstraditionen än vad verksamheten i Svenska kyrkan gör. Denna skillnad knyter an till begreppsparet *statsindividualism* och *föreningsindividualism* (Berggren & Trägårdh 2015) i det att Svenska kyrkan liksom den statliga välfärdspolitiken eftersträvar att göra människor oberoende, medan frikyrkorna präglas av en individualism vars egenart kan odlas tillsammans med likasinnade i föreningar.

I Jeppson Grassmans intervjuer från Uppsala med representanter för olika samfund framträder de mindre samfundet som mer optimistiska i sin syn på framtiden och sina möjligheter att verka socialt. Medan Svenska kyrkans representanter var mer pessimistiska och problemorienterade. Bägge grupperna ser att de religiösa samfundens roll ökar inom välfärdsområdet (Jeppson Grassman 2001).

I en avhandling som studerar Church of England använder sig religionssociologen Martha Middlemiss Lé Mon (2009) av Svenska kyrkan som en referenspunkt. Hon ser skillnader i hur kyrkorna relaterar till civilsamhället och välfärdens organisering. Hur kyrkorna ses som välfärdsaktörer i de två länderna beror på hur civilsamhället utvecklats i respektive land. Det svenska samhället skiljer sig från den anglosaxiska modellen i vilken frivilligarbetet betonas mer. Svenska kyrkan, som verkar inom en socialdemokratisk välfärdsregim (Esping-Andersen 1990), ses som en institution som mer kompletterar statens välfärd, medan Church of England har en mer odefinierad roll (Middlemiss Lé Mon 2009, se också Dahlberg 2005, Fridolfsson & Elander 2012).

En omfattande religionssociologisk undersökning, *Welfare and Religion in 21st century Europe* (Bäckström, Davie, Edgardh & Pettersson 2010, 2011), behandlar religionens och välfärdens förändring i åtta europeiska länder samt undersöker majoritetskyrkorna i dessa länder. I Sverige studerades Gävle och den roll Svenska kyrkan har för välfärden där. Studien visade att kyrkan spelar en betydande roll för att komplettera den statliga och kommunala välfärden, både direkt och symboliskt. Svenska kyrkans direkta insatser handlar om att vara ett komplement, exempelvis med sorgearbete, att tillsammans med kommunen ordna härbärge för hemlösa eller att organisera aktiviteter för äldre. Den symboliska aspekten av kyrkans välfärdsarbete handlar om att tillhandahålla en kollektiv identitet och mening och därmed ge en känsla av omsorg och säkerhet. Kyrkan kan också vara en kritisk röst i samhällsdebatten som försvarar mänsklig värdighet och solidaritet (Edgardh 2011).

Svenska kyrkan tog 2007 initiativ till en inomkyrklig diskussion som skulle resonera kring Svenska kyrkans socialpolitiska roll och ansvar i samhället. Detta initiativ resulterade i en antologi med författare från Svenska kyrkan, akademien och ideella organisationer (Hjalmarsson 2010). I en annan antologi diskuterar Anders Bäckström tillsammans med ett antal medförfattare relationen mellan välfärdens organisering och den ökade religiösa synligheten i det samtida sekulära Sverige (Bäckström 2014). Resonemangen baseras på en befolkningsundersökning som studerar attityder till Svenska kyrkan och andra religiösa organisationer i dess roll som alternativa utförare av välfärd i det svenska civilsamhället.

Att globaliseringen genom nya kommunikationsformer och migration har närmat Sverige till en mer religiöst aktiv omvärld, vilket tillsammans med samtida struk-

turella förändringar, har aktualiserat trossamfundens roll i samhällsdebatten och som aktörer i social omsorg och välfärd. Detta har också belysts av religionsvetarna Anders Bäckström och Ulrika Svalfors. De har i samarbete med Nämnden för statligt stöd till trossamfund analyserat statistik för att diskutera den förändrade religiösa kartbilden i det samtida Sverige (Bäckström & Svalfors 2015). Bäckström och Svalfors resonerar kring trossamfundens sociala roller genom att peka på att de är meningsskapande och sociala gemenskaper, att de kompletterar statlig välfärd, att de utgör ett konfessionellt alternativ samt att de fungerar som opinionsbildare i sociala frågor.

Eva Jeppson Grassman och Anna Whitaker som i sin forskning studerat social omsorg i civilsamhället menar att det inte alltid är så lätt för Svenska kyrkan att som oberoende trossamfund hitta sin roll i civilsamhället och i det vidare samhället. Men i takt med att familjer och nätverk inom den privata sfären och civilsamhället tagit en allt större roll i vården av döende, som tidigare varit sjukhusens ansvar, så har Svenska kyrkan återerövat ett ansvarsområde. Författarna tar upp de utmaningar som församlingarna har i relation till de medlemmar som befinner sig i livet slutskede och visar att kyrkans roll här uppfattas som otillräcklig (Jeppson Grassman & Whitaker 2007).

Socialt kapital och kyrklighet

Samhällsvetenskaplig forskning har konstaterat starka samband mellan religion och socialt kapital. Man har pekat på att religiösa värderingar och organisationer bidrar till tillit och ömsesidighet mellan människor som skapar socialt kapital (Putnam 2000, Lichterman 2015⁵). Med socialt kapital avser man ofta den tillit som växer fram mellan människor på grund av stabila institutioner, till exempel Svenska kyrkan, eller mellan informella gemenskaper, till exempel frikyrkoförsamlingar, som gör det lättare för människor att agera tillsammans, vilket har beskrivits som ett slags kapital som individer eller grupper kan använda sig av. Svenska kyrkan har med dess långa tradition som statskyrka bidragit till att göra Sverige till ett högtillitssamhälle (Trägårdh et al. 2013). Därför behandlas förhållandet mellan socialt kapital och religion i samband med Svenska kyrkan, men det är givetvis ett tema som empiriskt även berör andra samfund och organisationer.

Susanne Wallman Lundåsen och Lars Trägårdh skriver om tillitens betydelse i antologin *Religion and Civil society in Europe* (De Hart, Dekker & Halman 2013a) och redovisar en svensk studie om hur religion påverkar tillit. De skriver att trots antagandet att moderna urbana samhällen genererar mindre tillit mellan människor, visar det sig att det i traditionalistiska och mer religiösa samhällen finns mindre tillit än i det högmoderna Sverige (Wallman Lundåsen & Trägårdh 2013, se också Trägårdh

et al. 2013). Enligt författarna är många forskare eniga om att religion är gynnsamt för tilliten i samhället. Däremot tycks fundamentalistisk religiositet ofta leda till mindre generell tillit.

Att delta i civilsamhällets organisationsliv genererar ofta socialt kapital (Putnam 2000), för vilket tillit mellan människor är en central aspekt. Det är därför främst som ett socialt fenomen och inom organisationer som man kan fånga religionens betydelse för tilliten, snarare än när religion blir privat. Ett högt kyrkodeltagande ger exempelvis en spridningseffekt av tillit mellan människor genom de sociala nätverk som där skapas och upprätthålls (Wallman Lundåsen & Trägårdh 2013). Även om Sverige är ett av världens mest sekulariserade länder så lever Svenska kyrkans inflytande kvar, om än i andra former enligt Wallman Lundåsen och Trägårdh, och har bidragit till att skapa en omfattande välfärdsstat i vilken medborgarna har stor tilltro till dess institutioner. Författarna visar alltså att även i ett så pass sekulariserat land som Sverige påverkar kyrksamhet individens tillit. Att deltagande i religiösa samfund och religiöst frivilligarbete har en positiv koppling till den generella tilliten kunde delvis bekräftas i undersökningen.

I religiösa samfund av mindre storlek kan man se en inåtvänd social verksamhet som skapar den form av socialt kapital som Putnam (2000) benämner som *bonding* (sammanlänkande) men även utåtriktad verksamhet som både rymmer välfärdsproduktion och mission. Det senare har inslag av den form av socialt kapital som Putnam kallar *bridging* (överbryggande). Med avseende på denna dimension finns det stora skillnader mellan olika trossamfund. Svenska kyrkan har en mer avgränsad och professionell karaktär, men även en mer öppen verksamhet, till exempel syföreningar och körer, vilket gör att dess verksamhet snarare genererar överbryggande socialt kapital (*bridging*) (Bromander 2002, Jeppson Grassman 2001, Wejryd 2005).

Den som har tillgång till en typ av arena får lättare tillgång till nya arenor, sammanhang och nätverk för kontakter och insatser, vilket en analys av 1998 års befolkningsstudie av medborgerligt engagemang visar (Jeppson Grassman 2001). Det här är ett mönster som har återkommit i efterföljande befolkningsstudier (Olsson, Svedberg & Jeppson Grassman 2005, Svedberg, von Essen & Jegermalm 2010, von Essen, Jegermalm & Svedberg 2015).

Detta fenomen har också beskrivits som ett ”*kumulativt medborgarskap*” – att ”*den som redan gör mycket gör mer*” (Jeppson Grassman & Svedberg 1999). Befolkningsstudien visade att de som var frivilligt aktiva i Svenska kyrkan, men även i andra religiösa samfund, både hade tillgång till ett stort socialt kapital och var del av en ömsesidighet där de både gav och tog emot frivilliginsatser (Jeppson Grassman 2001).

En skillnad mellan de frivilliga i Svenska kyrkan och frivilliga i övriga samfund verkar vara att de svenskkyrkliga i högre grad var aktiva i styrelser och andra föreningar, medan de övriga deltog mer i direkta hjälpinsatser både inom och utom sin församling. Jeppson Grassman (2001) betonar också att många med invandrarbakgrund deltar i kyrkornas frivilligarbete för att på så sätt kompensera för de nätverk de kanske saknar utanför religionens sfär. Alltså så kallad *bonding* (sammanlänkande), att skapa tillhörighet och nätverk, för att använda Putnams terminologi.

Enligt en studie av kyrkoaktiva i Norge, Sverige och Finland har aktiva i de nationella lutherska kyrkorna en större tilltro till staten. Vidare litar människor med engagemang i andra protestantiska samfund mer på staten än vad personer utan religion gör (Kasselstrand & Eltanani 2013). Religion spelar fortfarande en roll i de politiska partiernas program i Norden, och dess roll har ökat något i Sverige, Danmark, Island och Finland, men minskat i Norge. Majoritetskyrkornas roll i dessa partier har haft en relativt stark position över tid, men minskat i inflytande. Högerpopulismen har också bidragit till att betona religion (Lindberg 2013).

Relationen mellan kyrka och stat

Separationen mellan kyrka och stat som genomfördes den 1 januari 2000 är en omställning som påverkat hela det svenska samhället. Den har självfallet påverkat Svenska kyrkan men också andra samfund, såväl icke-kristna som kristna. Det är den enskilt största händelse i den religiösa och samhällsliga sfären som många år framöver kommer forma religionens roll i civilsamhället (Göçmen 2013, Jeppson Grassman 2001).

Jeppson Grassman frågar sig om kyrkan främst ska vända sig inåt och stärka församlingsgemenskapen, bli en aktör i civilsamhället med en fri röst som en motkraft och arena för tillhörighet och engagerande nätverk eller bli en tydligare utförare av social service och verka som en av flera välfärdsproducenter (Jeppson Grassman 2001, se också Jeppson Grassman 2014, Wijkström 2014). Denna och andra frågor löper genom den breda diskussionen om religionens roll i civilsamhället.

Att Svenska kyrkan separerades från staten ägde, juridiskt sett, rum över en natt, men den åtföljs av en långsam kulturell och organisatorisk förändring och det är ännu för tidigt att slå fast vilken roll och framtoning i det svenska civilsamhället som Svenska kyrkan kommer att ha (se Bromander 2005, Wijkström 2014).

Anders Bäckström (2001) beskriver till exempel att Svenska kyrkans roll i civilsamhället hänger samman med globaliseringen och kan sägas utgöra en sammanhållande arena för det lokala och globala. Han skriver att frivillighetens och civilsamhällets renässans på det

lokala planet också påverkas av transnationalitet och global ekonomi och att Svenska kyrkan kan bli bärare av den innovativa kraft som kännetecknar civilsamhället (Bäckström 2001).

Den riktigt stora förändringen i den religiöst orienterade delen av civilsamhället är alltså separationen mellan staten och Svenska kyrkan, och den lag om registrerade trossamfund som därmed tillkom. Tidigare var religiösa samfund antingen föreningar eller stiftelser, det finns dock fortfarande samfund som har kvar dessa former. Från statsmaktens sida ville man öka likställigheten mellan Svenska kyrkan och andra trossamfund genom att:

”ge alla trossamfund en möjlighet att i formellt och rättsligt hänseende uppträda just som ett trossamfund [...] med trossamfund avses en gemenskap för religiös verksamhet, i vilket ingår att anordna gudstjänst.”

(prop. 2009/10:55, s. 12)

Att kyrka och stat skiljdes åt 2000 gjorde Svenska kyrkan till en av de största aktörerna i det svenska civilsamhället. Även om regering och riksdag inte längre utser biskopar, så har kyrkan fortfarande något av en särställning, både med avseende på lagstiftning och med avseende på ansvaret för begravningsväsendet och i relation till kulturhistoriskt betydelsefulla kyrkobyggnader. Kyrkan omprövar i dag sin roll i ett relativt sekulärt samhälle där många tillhör kyrkan utan att vara aktiva eller ens gudstroende (Davie 2001).

Andra kristna traditioner och icke-kristna samfund ställer Svenska kyrkan inför nya möten och kontaktytor (Bäckström 2001, Bäckström et al. 2011, Claesson 2008, Edgardh 2011, Fridolfsson, Elander, Grandberg & Amnå 2009, Petterson 2009, Wijkström & Lundström 2002). Svenska kyrkan och de andra protestantiska kyrkorna kan också visa sig få en ny roll som välfärdsaktörer i samband med ekonomiska kriser i de nordiska länderna (Axelsson Nycander 2013, Hiilamo 2012) eftersom Svenska kyrkans sociala arbete och välfärdstjänster oftast utförs av medlemmar i kyrkan, diakoner och volontärer (Crisp 2013).

Det är också en i grunden förändrad majoritetskyrka som i dag agerar med civilsamhället som arena. För ett sekel sedan tog stora delar av kyrkan parti för en konservativ samhällssyn innan och under bondetåget i februari 1914, medan det i dag på det stora hela är en mer jämställd kyrka och en progressiv kraft (Styhre 2014, Sundeen 2013) vars *”ekumeniska hållning visar med Putnams terminologi ... på ett mer utåtriktat och inkluderande överbryggande (bridging) socialt kapital”* (Claesson 2006, s. 205).

En så omfattande, komplex och gammal organisation som Svenska kyrkan rymmer självklart många olika uppfattningar i teologiska, moraliska och politiska frågor. I Svenska kyrkan ryms, inte minst bland tongivande personer och inom ledningen, till exempel feminism och aktiv antirasism men där återfinns också socialkonservativa och nationalistiska uppfattningar bland medarbetare och kyrkopolitiker. Det ska dock inte skymma det faktum att Svenska kyrkan som helhet snarare omfattar en progressiv och inkluderande hållning än en konservativ och exkluderande sådan. Teologen Urban Claesson skriver i en understreckare i Svenska Dagbladet:

”Svenska kyrkans representanter har ägnat stor teologisk kraft åt att inte göra om misstaget att framstå som överhetskyrka. Under sent 1900-tal inkluderades även genusmedvetenhet i denna maktkritiska självkritik. Kyrkan är i dag ett av världens mest progressiva samfund. Senast blev detta tydligt i beslutet om samkönade äktenskap. Att Svenska kyrkan får sin första kvinnliga ärkebiskop 100 år efter bondetåget är en händelse som ser ut som en tanke.”

(SvD 2014-02-07)

Frikyrkorna

Närmar man sig det svenska civilsamhället ur ett historiskt perspektiv med ett särskilt intresse för religionens roll framstår en av de stora folkrörelserna – frikyrkorna och frikyrkorörelsen – som en fas som följer på det enhetsamhälle som Svenska kyrkan spelat en central roll.

Folkrörelser och pluralism

Frikyrkorörelsen kom under 1800-talet att bli en tidig och betydelsefull del av det svenska civilsamhället. Inte minst eftersom den som en av folkrörelserna bidrog till att göra det svenska enhetsamhället mer pluralistiskt. I Vetenskapsrådets genomgång av svensk forskning om demokrati, offentlig förvaltning och folkrörelser ges väckelserörelserna utrymme (Vetenskapsrådet 2003).

Efter millennieskiftet har Sverige inte längre en statskyrka och Svenska kyrkan har därmed formellt inte en särskild relation till den svenska staten. Även om denna konstitutionella förändring naturligtvis har förändrat såväl Svenska kyrkan som det svenska samhället finns det förstås fortfarande en föreställning både inom och utom Svenska kyrkan som ger den en särställning.

Att Svenska kyrkan inte längre är en statskyrka gör att uttrycket *frikyrkor* egentligen inte längre är tillämpligt eftersom alla trossamfund står fria gentemot staten. Trots det använder vi uttrycken frikyrka och frikyrkor för att resonera om de trossamfund som har sina rötter i frikyrkorörelsen. Frikyrkorna kom att samverka på många sätt och tillsammans utgöra frikyrkorörelsen som är en av folkrörelsetraditionens viktigaste beståndsdelar (Bergsten 1995). Frikyrkornas benägenhet till ekumenik har även studerats bland de samtida frikyrkliga samfundet (Skog 2010).

I sin historieskrivning av det svenska civilsamhället menar Michele Micheletti (1994) att man kan se frikyrkorörelsen som en av de första folkrörelserna. Frikyrkorörelsen uppstod, till stora delar inspirerad av anglosaxisk religiositet, i ett religiöst relativt homogent Sverige som sedan reformationen dominerats av Svenska kyrkan. Frikyrkorörelsen var sammansatt av kyrkor, samfund och religiösa rörelser och människor från olika sociala skikt. Väckelserörelsernas breda medlemsanslutning innebar att de till skillnad från arbetarrörelsen överskred klassgränser. Det fanns till exempel tidigt en så kallad *högreståndsväckelse* i det svenska samhället (Gustafsson 1974).

Under 1800-talet förekom det väckelser runt omkring i Sverige och människor samlades i evangeliska, bibel-, nykterhets- och missionsällskap. Knut Kjellberg (1994) menar att denna folkliga organisering hade sin bakgrund i de husgudstjänster som hade förekommit sedan 1600-talet. Frikyrkorörelsen misstänkliggjordes först och sågs som ett hot, men lyckades mot slutet av 1800-talet ändå etablera sig och fick sedermera både statsstöd och sina egna politiska representanter (Amnå & Johannesson 1993, Micheletti 1994).

Läsarna – väckelserörelse och föreningsindividualism

En tidig rörelse som kopplas till frikyrkorörelsen är läsarna. Det var människor som med utgångspunkt i både religiösa och profana skrifter utgjorde en litterär väckelserörelse som utmanade kyrkan och enhetsamhället. Även om den också hade ett äldre ursprung, i 1700-talets pietism, så var det under 1810-talet som denna rörelse tog fart och spreds runt om i Sverige. Läsarna anses ha bidragit till en antiauktoritär hållning och folklig kultur där litteratur, dikt, sång och utbildning stod i fokus och kontrasterade det som den såg som den stela och högborgerliga kultur som statsmakten och kyrkan stod för. Enligt Gunnar Hallingberg så verkar denna rörelse i ungefär 100 år som ett slags motor i det modernas genombrott. Läsarna var med och skapade en offentlighet vid sidan av kyrkan, bidrog till en bred folkbildningskultur och var en katalysator till folkrörelsernas Sverige (Hallingberg 2010, Järpemo 1977, Lenhammar 1981, se Ambjörnsson 1988⁶).

I samband med traditionen från läsarna finns det skäl att peka på att väckelserörelsernas betoning på religion som ett individuellt val bör ses som en del av, snarare än en reaktion mot, den syn på individen som växer fram med det svenska moderna samhället. Idéer om avgörelse, tvivel och troskamp inom dessa rörelser bidrog till att göra religion till både ett individuellt val och en social markör gentemot de icke omvända (Amnå & Johannesson 1993, Gelfgren 2003).

Väckelserörelserna skapade, ideologiskt och organisatoriskt, en form av social gemenskap som utgjorde ett alternativ till både Svenska kyrkan och staten – benämnd som *föreningsindividualism* (Berggren & Trägårdh 2015). Denna spänning mellan individualism och ge-

menskap finns även beskriven i tidigare forskning om kvinnors skapande av arenor för både praktiskt arbete och teologisk reflektion vid sidan av den svenskkyrkliga församlingen (Meurling 1996, Wejryd 2005) och inom de nyevangeliska frikyrkorna, till exempel i form av söndagsskolor, skolor samt missionsverksamhet (Dahlén & Lindegärde 2004, Gelfgren 2003).

Frikyrkorörelsen som social rörelse

Frikyrkorörelsen var och är komplex och mångfacetterad, men den kan under andra hälften av 1800-talet också ses som en social rörelse av religiös karaktär som genom frivillig organisering fångar upp och institutionaliserar social oro från grupper i samhället som upplevde att deras intressen inte tillgodosågs.

”Frikyrkorörelsen liksom nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen kan därför ses som sociala reaktioner på den omvandlingsprocess som samhället genomgick.”

(Palm 1993, s. 342)

Frikyrkorörelsen hade också starka band till nykterhetsrörelsens senare fas som inleddes med att Godtemplarorden (IOGT) etablerades i Sverige på 1870-talet (Olsson 2008). Med denna tidiga koppling är det inte förvånande att frikyrkor fortfarande spelar en viktig roll i att ordna med natthärbärgen för behövande i vår tid och att organisationer som Anonyma Alkoholister hjälper människor med beroendeproblematik utifrån en religiös grundsyn (Bodin 2006, Knutagård & Nordfeldt 2007).

Lewi Pethrus stiftelse för filantropisk verksamhet är sprungen ur Filadelfiaförsamlingen i Stockholm och har sedan 1959 ägnat sig åt att behandla alkoholister och narkomaner med en explicit kristen utgångspunkt. I sin studie av behandlingsarbetet inom LP-stiftelsen hävdar socialantropologen Göran Johansson att LP-stiftelsens arbete varit styvmoderligt behandlat just på grund av att det tar sin utgångspunkt i en kristen förståelse av människan och att det därmed utgör ett alternativ inom civilsamhället till statlig social omsorg (Johansson 1997).

Frikyrkorna som civilsamhällets plantskola

Frikyrkorörelsen kan ses som en uppgörelse med enhets-samhället och Svenska kyrkan som delvis hörde ihop med de liberala idéer som spreds under 1800-talet (Järpemo 1977). Särskilt Svenska Missionsförbundet som hade sitt ursprung i väckelserörelsen under 1850-talet (senare kallad Svenska Missionskyrkan och numera en del av Eumeniakyrkan) präglades i hög grad av ett demokratiskt lekmannainflytande och liberala värderingar. Den har följdriktigt beskrivits som ett slags plantskola för föreningsliv och politik och som ett *”gigantiskt demokratiskt experiment”* där medlemmar av bägge könen gavs röst och yttranderätt vid förenings- och årsmöten. Denna religiöst förankrade föreningsdemokrati bemyndigade helt nya grupper av människor som därigenom gavs en ny plattform och förändrad status. Ett resultat av detta var krav på ökad demokratisering i samhället och ledde till att många i Missionsförbundet blev politiskt aktiva i kommunal- och rikspolitik (Gunner 2008). Denna tradition finns fortfarande kvar även om det finns oro för att den med tiden tunnas ut (Axelsson & Pettersson 1992, Halvardson 1991, Halvardson & Gunner 2013).

Frikyrkorörelsen har alltså redan från början rymt många aspekter som ofta förknippas med civilsamhället: medborgarinflytande, föreningsliv, demokrati, individualism och socialt engagemang. Eftersom den bland annat bestod av religiöst inspirerade samhällsaktörer som utgjorde alternativ till och utmanande enhetsstaten kom den att påverka civilsamhället att utvecklas mot ett fördjupat medborgarinflytande, föreningsliv etcetera.

Erik Amnå beskriver det också som att frikyrkornas alternativ förenade människor ur olika sociala klasser i en *”demokratiskt präglad självstyrelse”* och individens egna religiösa övertygelse som kontrast till det som kunde ses som *”förstelning och dekadens inom den klerikala Svenska kyrkan”* (Amnå 1993, s. 9). Självklart var det dock inte bara ett liberalt arv som präglade frikyrkorna, även mer konservativa drag fanns hos flera av dem.

Frikyrklig motkultur

Att väckelserörelsen utmärktes av ett egalitärt etos och därmed en folklighet gjorde att den kom i konflikt med den rådande ordningen där Svenska kyrkan utgjorde en del av statsmakten.

Historikern Hanne Sanders beskriver väckelserörelsen som en protestantisk folklig kultur som efter mitten av 1800-talet kom i konflikt med den rådande världsbilden (Sanders 1995). Många frikyrkosamfund etablerade fristående tidningar från mitten av 1800-talet och framåt som både tog upp andliga teman och nyheter (Lenhammar 1981). Mika Vähäkangas diskuterar en annan form av frikyrklig motkultur när han menar att Læstadius liksom andra väckelsepredikanter kunde skapa ett mellanrum mellan den koloniala hegemonin och ett koloniserat folk i en kolonial situation (Vähäkangas 2012).

Joel Halldorf visar hur en av de senare frikyrkorna, Pingströrelsen, och dess förgrundsgestalt Lewi Pethrus skapade en kristen motkultur med hjälp av att använda medierna. Pethrus skapade flera institutioner som tidningen Dagen, LP-stiftelsen, radiostationer och Kaggeholms folkhögskola (med inriktning mot medieutbildning). Därigenom utmanades också enhetssamhället under 1900-talet med målet att motverka sekulariseringen och göra Sverige till ett kristet samhälle. Dessa institutioner skapade också ett slags kristen civilsamhällelig frizon i en annars sekulär omgivning där man inom denna evangelikala ”motkultur” menade att de troende kunde härbärgas (Halldorf 2010).

Man kan hävda att de frikyrkliga församlingarna ofta gav utrymme för ett alternativ till det moderna sekulära samhället och därmed var ett slags motkultur. Så menar till exempel Carl-Erik Sahlberg att pingstväckelsen från början bör ses som en sekt och proteströrelse mot det samhälle och den kyrka den växte upp i (Sahlberg 1977). Göran Johansson har skildrat vardagslivet i en av Pingströrelsens församlingar, Betanieförsamlingen i Melltorp, för att visa hur den hjälpte dess församlingsmedlemmar att leva i övergången från ett gammalt till ett nytt samhälle (Johansson 2005).

Med ett bredare grepp har frikyrklig etik som sådan studerats som förhållandet mellan den kristna människan och ”världen” samt mellan den enskilda människan och församlingen, vidare har etiska föreställningar inom frikyrkorörelsen och andra folkrörelser diskuterats samt slutligen har forskare studerat hur homogen den frikyrkliga etiska traditionen egentligen är (Cedersjö 2001).

Att väckelserörelsen växte fram i motstånd till ett enhetssamhälle, där Svenska kyrkan hade en privilegierad maktposition och frikyrkorna utgjorde en motkultur till det samtida sekulariserade samhället, har förstås inte

hindrat att frikyrkliga samfund och församlingar också har underordnat kvinnor och att det därför har funnits en emancipatorisk debatt om kvinnors religiositet och ställning i församlingen (se Falk 1998, Sarja 2002, Appelros, Eriksson & Stenqvist 2003⁷). Samtidigt var den tidiga kvinnoemancipationens pionjärgeneration förankrad i en kristen livsåskådning när den argumenterade för att kvinnan skulle ges en jämställd roll inom offentligheten (Hammar 1999).

Om Svenska kyrkan kan sägas strukturera det samhälle som föregick det moderna svenska civilsamhället, så finns det skäl att hävda att frikyrkorörelsen präglar dess andra fas. I denna fas etableras och institutionaliseras alltså de första konturerna av civilsamhället under en tidsepok som innebar en omvandling av det svenska samhället. Denna andra fas, som bäst kan beskrivas som en begränsad pluralism, fortsätter in på 1900-talets senare del. De folkrörelser som tillsammans med frikyrkan etablerar sig under denna fas institutionaliseras och blir till slut en del av ett enhetssamhälle som återigen skulle komma att utmanas av en ny pluralism.

En första reflektion

Detta är alltså den första av sammanlagt två delar som tillsammans ska ge en översikt av den akademiska litteratur som behandlar de teman som uppstår i mötet mellan religion och civilsamhälle i Sverige. Nästa del kommer främst att handla om den religiösa pluralitet som kännetecknar det samtida svenska samhället.

Det finns med all säkerhet en mängd titlar som inte finns med i denna rapport men som på goda grunder borde ha inkluderats. Det kan förstås bero på att vi inte har upptäckt allt som skrivits trots ett ihärdigt letande, vilket naturligtvis bara är att beklaga. Men det beror också på att avgränsningen mellan det akademiska samtalet om religion och det om civilsamhället är mycket svår att göra – för att inte säga omöjlig. Framför allt har de samfund som länge kallats frikyrkor, men också många aspekter av Svenska kyrkan, varit centrala för det svenska civilsamhället. Det innebär att alla texter om religiösa samfund implicit också handlar om det svenska civilsamhället, vilket gör en litteraturoversikt som ska behandla religion och civilsamhälle gränslös och ohanterlig.

Att religion och civilsamhälle sammanfaller på detta sätt ger svåra men också intressanta avgränsningsproblem. Det tvingar till eftertanke om vad i dessa texter som å ena sidan i trängre mening berör samhället och har politisk betydelse och vad som å andra sidan främst säger något om religiösa samfund och religiös praktik. Det innebär att frågan om avgränsning också kretsar kring frågan om var gränsen går mellan religion och samhälle, om det nu finns en sådan gräns. Vi har dragit den på ett sätt i denna rapport, men det finns självklart många andra sätt att dra den. Hur man än gör är man tvingad att reflektera över förhållandet mellan det religiösa och det samhälleliga och därmed det politiska.

Denna första del gör det tydligt vilken stor betydelse Svenska kyrkan fortfarande har för att förstå hur det svenska samhället kommit att formars. Det statligt-reli-

giösa enhetssamhälle som växte fram i och med reformationen bidrog till att forma det specifika förhållande mellan individ och stat som beskrivits med uttrycket den svenska statsindividualismen.

Samtidigt är det slående hur de samfund som kom att utgöra frikyrkorörelsen, men också läsare och husför-samlingar innan dem, kom att bana väg för och utgöra det svenska civilsamhället. Samma teologiska förståelse som gjorde upp med förmedlande institutioner mellan människa och Gud banade väg för vad som kallats för en föreningsindividualism där de som inte fann sig till rätta i enhetssamhällets religionsförståelse kom samman och skapade det som kom att bli det svenska civilsamhället.

De folkrörelser och medborgerliga organisationer som gjorde upp med enhetssamhället kom med tiden att själva etablera en tradition som blev normerande för det svenska civilsamhället. I nästa del ska vi se hur denna tradition utmanas och omformas av ännu ett uppbrott som även det kommer ur nya former av religiositet.

Referenser

- Alexander, J. (1998). Introduction. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. In J. Alexander (Ed.) *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage Publ.
- Alvunger, D. (2006). *Nytt vin i gamla läglar. Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973*. (Diss.). Lund: Lunds universitet.
- Ambjörnsson, R. (1988). *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlsson.
- Amná, E. (1993). Att tolka frikyrkotraditionerna. I E. Amná & L. Johannesson, (Red.), *Tro mot tradition? Om den frikyrkliga identiteten*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Amná, E. & Johannesson, L. (Red.) (1993). *Tro mot tradition? Om den frikyrkliga identiteten*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Appellos, E. Eriksson, S. & Stenqvist, C. (Red.) (2003). *Makt och religion i könsskilda världar. Religionsfilosofiska perspektiv*. Lund: Lunds universitet.
- Aronson, T. (2008). *Den unge Manfred Björkquist. Hur en vision av kristendomens möte med kultur och samhälle växer fram* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Axelsson, S. (1992). Från dessa håll – framtidsstudiets metodologiska problem. I S. Axelsson & T. Pettersson (Red.) *Mot denna framtid – folkrörelser och folk om framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Axelsson, S. & Pettersson, T. (Red.) (1992). *Mot denna framtid – folkrörelser och folk om framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Axelsson Nycander, G. (2013). Sociala trygghetssystem bekämpar hunger och fattigdom i världen. I A. Sandberg (Red.), *Nyckeln till Svenska kyrkan – en skrift om organisation, verksamhet och ekonomi*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Berggren, H. & Trägårdh, L. (2015). *Är svensken människa: Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. (Andra upplagan). Stockholm: Norstedts.
- Bergsten, T. (1995). *Frikyrkor i samverkan. Den svenska frikyrkoekumenikens historia 1905–1993*. Örebro: Libris.
- Bexell, O. (2010). Det Sverige de mötte. Folk och kyrka vid förra sekelskiftet. I R. Larsson (red.) *Med Jesus fram. Uppsala kyrkliga frivilligkår – arvet nuet och framtiden*. Skellefteå: Artos.
- Bexell, O. & Martling, C. H. (Red.) (1990). *Med engagemang och medansvar. En bok om lekmannaskapet i Svenska kyrkan. Festskrift till Carl Henrik Martling*. Stockholm: Verbum.
- Blennberger, E. (1993). Begrepp och modeller. I SOU 1993:82, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm: Fritzes.
- Blennberger, E. & Hansson, M. J. (2008). Vad menas med diakoni? I E. Blennberger & M. J. Hansson (Red.) *Diakoni – tolkning, historik, praktik*. Stockholm: Verbum.
- Bob, C. (2014). The Global Battle over Religious Expression: Sweden's Åke Green Case in Local and Transnational Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 40(2), s. 212–229.
- Bodin, M. (2006). *Gender aspects of affiliation with Alcoholics Anonymous after treatment. Contemporary Drug Problems*, 33(2), s. 123–141.
- Boyd, R. (2004). *Uncivil society. The perils of pluralism and the making of modern liberalism*. Lanham, Md: Lexington Books.
- Bromander, J. (2002). *Rum för röster: Sociologiska analyser av musiklivet inom Svenska kyrkan, som det uppfattas av kyrkobesökare, kyrkomusiker samt kyrkorörelser* (Diss.). Stockholm: Verbum.
- Bromander, J. (2005). *Medlem i Svenska kyrkan. En studie kring samtid och framtid*. Stockholm: Verbum.
- Bäckström, A. (2001). *Svenska kyrkan som välfärdsaktör i en global kultur*. Stockholm: Verbum.
- Bäckström, A. (Red.) (2014). *Välfärdsinsatser på religiös grund. Förväntningar och problem*. Skellefteå: Artos & Norma.
- Bäckström, A., Davie, G., Edgardh, N. & Pettersson, P. (Red.) (2010). *Welfare and Religion in 21st century Europe (Volume One): Configuring the Connections*. Aldershot: Ashgate.
- Bäckström, A., Davie, G. Edgardh, N. & Pettersson, P. (Red.) (2011). *Welfare and Religion in 21st century Europe (Volume Two): Gendered, Religious and Social Change*. Aldershot: Ashgate.
- Bäckström, A. & Svalfors, U. (2015). *Trosamfundens sociala insatser. En preliminär undersökning. Ds 2015:3*. Stockholm: Kulturdepartementet.
- Cadge, W., Levitt, P. & Smilde, D. (2011). De-Centering and Re-Centering: Rethinking Concepts and Methods in the Sociological Study of Religion. *Journal of the Scientific Study of Religion*. 50(3), s. 437–449.
- Casanova, J. (2009). The religious situation in Europe. In H. Joas & K. Wiegand, (Eds.) *Secularization and the world religions* (s. 206–228). Liverpool: Liverpool University Press.
- Casanova, J. (2014). The Two Dimensions, Temporal and Spatial, of the Secular: Comparative Reflections on the Nordic Protestant and Southern Catholic Patterns from a Global Perspective. In R. van den Breemer, J. Casanova & T. Wyller (Eds.), *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Bristol (CT) USA: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Cedersjö, B. (2001). *Bortom syndakatalogen. En studie av svensk frikyrklig etik från 1930-talet till 1990-talet* (Diss.). Lund: Lund universitet.
- Christiansson, E. (2006). *Kyrklig och social reform – Motiveringar till diakoni 1845–1965* (Diss.). Skellefteå: Artos.
- Christiansson, E. (2008). Diakoni och samhällsförändring. I E. Blennberger & M. J. Hansson (Red.), *Diakoni – tolkning, historik, praktik*. Stockholm: Verbum.
- Claesson, U. (2004). *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Claesson, U. (2006). En folklik kyrka? Historien om Svenska kyrkan och det civila samhället. I L. Trägårdh & L. Svedberg (Red.), *Det civila samhället som forskningsfält: nya avhandlingar i ett nytt sekel*. Stockholm: Gidlunds förlag.
- Claesson, U. (2008). Svenska Kyrkan. I I. Svanberg & D. Westerlund (Red.), *Religion i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Claesson, U. (2014). Folkkyrkan som satsade på fel folk. *Svenska Dagbladet*, 2014-02-07.
- Crisp, B. R. (2013). Social work and faith-based agencies in Sweden and Australia. *International Social Work*, 56 (3), s. 343–355.
- Curtis, J. E., Baer, D. E. & Grabb, E. (2001). Nations of Joiners: Explaining Voluntary Association Membership in Democracy Societies. *American Sociological Review*, 66(6), s. 783–805.

- Dahlberg, L. (2005). Interaction between Voluntary and Statutory Social Service Provision in Sweden: A Matter of Welfare Pluralism, Substitution or Complementarity? *Social Policy & Administration*, 39 (7), s. 740–763.
- Dahlén, R. W. & Lindegärde, V. (Red.) (2004). *En historia berättas – om missionsförbundare*. Falköping: Kimpese.
- Davie, G. (2001). The persistence of institutional religion in modern Europe. I L. Woodhead, P. Heelas & D. Martin (Eds.), *Peter Berger and the study of religion*. New York: Routledge.
- De Hart, J., Dekker, P. & Halman, L. (Eds.) (2013a). *Religion and Civil Society in Europe*. Dordrecht, Heidelberg, New York: Springer.
- De Hart, J., Dekker, P., & Halman, L. (2013b). Introduction: European diversity and divergences. In J. de Hart, P. Dekker & L. Halman (Eds.), *Religion and civil society in Europe*. Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer.
- Eckerdal, J. (2012). *Folkkyrkans kropp. Einar Bilings ecklesiologi i postsekulär belysning* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Edgards, N. (2011). Overview of the national situation. In A. Bäckström (Ed.), *Welfare and Values in Europe: Transitions related to Religion, Minorities and Gender. Northern Europe: Sweden, Norway, Finland, England*. (Volume 2). Uppsala: Uppsala University Press.
- Engel, C. (2002). *För en ny tid? Förskjutning eller förnyelse – en inventering av diakonins dilemma*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Engel, C. (2006). *Svenska kyrkans sociala arbete – för vem och varför? En religions-sociologisk studie av ett diakonalt dilemma*. Ersta Sköndal högskola (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Esping-Andersen G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- von Essen, J. (2010). Inledning. I J. von Essen (Red.), *Det svenska civilsamhället – en introduktion*. Stockholm: Forum för frivilligt socialt arbete.
- von Essen, J. (2015). Lost and Found in Secularization. A religious perspective on the meaning of volunteering. In H. Lesley Hustinx, J. von Essen, J. Haers & S. Mels (Eds.), *Religion and Volunteering. Complex and Ambiguous relationships*. New York: Springer.
- von Essen, J., Jegermalm, M. & Svedberg, L. (2015). *Folk i rörelse – medborgerligt engagemang 1992–2014*. Arbetsrapport 85. Stockholm: Ersta Sköndal högskola.
- Falk, H. (1998). "Socialistprästen". H. F. Spak (1876–1926) (Diss.). Stockholm: Stockholms universitet.
- Flood, G. (1999). *Beyond phenomenology: Rethinking the study of religion*. London & New York: Cassell.
- Fridolfsson, C. & Elander, I. (2012). Faith-based Organizations and Welfare State Retrenchment in Sweden: Substitute or Complement? *Politics and Religion*, 5, s. 634–654.
- Fridolfsson, C., Elander, I., Grandberg, M. & Amnå, E. (2009). FBOs and Social Exclusion in Sweden. In D. Dierckx, J. Vranken & W. Kerstens (Eds.), *Faith-based Organisations and Social Exclusion in European Cities National Context Reports*. Den Haag: Acco Leuven.
- Geertz, A. (1996). Begrebet religion endnu engang, et deduktivt forsök. *Chaos*, 26, s. 109–128.
- Gelfgren, S. (2003). *Ett utvalt släkte. Väckelse och sekularisering. Evangeliska fosterlandsstiftelsen 1856–1910* (Diss.). Umeå: Umeå universitet.
- Gilhus, I. S. & Mikaelsson, L. (2003). *Nya perspektiv på religion*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Gunner, G. (2008). Svenska Missionskyrkan. I I. Svanberg & D. Westerlund (Red.), *Religion i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Gunneriusson Karlström, M. (2004). *Konsten av bli och förbli folklig. Svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandling I kampen på offentlighetens arena 1880–1945*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Gustafsson, P. E. (1974). *Hans Henrik von Essen på Tidaholm. Högreståndsväckelse och socialt ansvar i ett begynnande industrisamhälle*. Uppsala: förf. (distr.).
- Göçmen, I. (2013). The Role of Faith-Based Organizations in Social Welfare Systems: A comparison of France, Germany, Sweden, and the United Kingdom, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 42(3), 495–516.
- Göndör, E. (2013). *Religionen i demokratin*. Stockholm: Timbro.
- Habermas, J. (1984). *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Lund: Arkiv.
- Hallberg, P. & Wittrock, B. (2006). From koinonia politiké to societas civilis: Birth, Disappearance and First Renaissance of the Concept. I P. Wagner (red.) *The Languages of Civil Society*. New York: Berghahn Books.
- Halldorf, J. (2010). Lewi Pethrus and the Creation of a Christian Counterculture. *Pneuma*, 32, s. 354–368.
- Halldorf, J. & Wenell, F. (Red.) (2014). *Between the state and eucharist. Free church theology in with William T. Cavanaugh*. Eugene: Pickwick Publications.
- Hallingberg, G. (2010). *Läsarna – 1800-talets folkväckelse och det moderna genombrottet*. Stockholm: Atlantis.
- Halvardson, S. (1991). *Samfund och samhälle. Svenska Missionsförbundet – dess medlemsutveckling, inre miljö och socio-kulturella kontext* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Halvardson, S. & Gunner, G. (2013). *Vart tar väckelsens folk vägen? en studie av frikyrkligheten i de västvärmländska kommunerna Arvika, Eda och Årjäng*. Johannesshov: MTM.
- Hamberg, E. M. (2001). Kristen tro och praxis i dagens Sverige. I C. R. Bråkenhielm (Red.), *Världsbild och mening. En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*. Nora: Nya Doxa.
- Hammar, I. (1999). *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Diss.). Lund: Lunds universitet.
- Herbert, D. (2003). Religion and Civil Society. Rethinking Public Religion in the Contemporary World. Burlington: Ashgate.
- Hilamo, H. (2012). Rethinking the role of church in a socio-democratic welfare state. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 32(7/8), s. 401–414.
- Hjalmarsson, E. (Red.) (2010). *Nya möjligheter. Svenska kyrkans sociala roll I 2000-talets Sverige*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Jansson, T. (1985). *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.
- Jarlert, A. (2008). Lekmannens plats i kyrkan. I Y. M. Werner (Red.) *Kristen manlighet. Ideal och verklighet 1830–1940*. Lund: Nordic Academic Press.

- Jeppsson Grassman, E. (2001). *Socialt arbete i församlingens hägn*. Stockholm: Verbum.
- Jeppsson Grassman, E. (2014). Vilken väg? Svenska kyrkans omsorg i en tid av välfärdsförändringar. I A. Bäckström (Red.), *Välfärdsinsatser på religiös grund. Förväntningar och problem*. Skellefteå: Artos Norma Förlag.
- Jeppsson Grassman, E. och Svedberg, L. (1999). Medborgarskapets gestaltningar: insatser i och utanför föreningslivet. I E. Amnå (Red.) *Civilsamhället*. Stockholm: Fritzes. Demokratiutredningens forskarvolym nr 8. SOU 1999:84.
- Jeppsson Grassman, E. & Whitaker, A. (2007). End of Life and Dimensions of Civil Society. The Church of Sweden. In *A New Geography of Death. Mortality*, 12(3), s. 261–280.
- Johansson, G. (1997). *För mycket jag, för lite Jesus. LP-stiftelsens vård av missbrukare sedd ur ett socialantropologiskt perspektiv*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Johansson, G. (2005). *Särilaregnets tid. Fragment och bilder från Betania-pingstförsamling i och ur tiden*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Järpemo, S. (1977). *Väckelse och kyrkans reform*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Kahl, S. (2005). The Religious Roots of Modern Poverty Policy. Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant Traditions Compared. *Archives Européennes de Sociologie/ European Journal of Sociology*, 46(1), s. 91–126.
- Kaspersen, L. B. & Lindvall J. (2008). Why No Religious Politics? The Secularization of Poor Relief and Primary Education in Denmark and Sweden, *European Journal of Sociology*. 49(1), s. 119–143.
- Kasselstrand, I. & Eltanani, M. K. (2013). Church affiliation and trust in the state: survey data evidence from four Nordic countries, *Nordic Journal of Religion and Society*, 26(2), s. 103–119.
- Kjellberg, K. (1994). *Folkväckelse i Sverige under 1800-talet. Uppkomst och genombrott*. Stockholm: Carlsson.
- Knutagård, M. & Nordfeldt, M. (2007). *Natthärberget som vandrande lösning*, Sociologisk forskning. 44(4), s. 30–57.
- Kocka, J. (2006). Civil Society in Historical Perspective. I Kean, J. (red.) *Civil Society. Berlin Perspectives*. New York: Berghahn Books.
- Koselleck, R. (1959). *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Leis-Peters, A. (2014). Hidden by Civil Society and Religion? Diaconal Institutions as Welfare Providers in the Growing Swedish Welfare State. *Journal of Church and State*. 56(1). s. 105–127.
- Lenhammar, H. (1981). *Budbäraren, Pietisten och Församlingsbladet*. Uppsala: Textgruppen i Uppsala.
- Lichterman, P. (2015). Religion and Social Solidarity. I H. Lesley Hustinx; von Essen, J. Haers, J. & Mels, S. (Red.), *Religion and Volunteering. Complex and Ambiguous relationships*. New York: Springer.
- Lindberg, J. (2013). Religion in Nordic party platforms 1988–2008, *Nordic Journal of Religion and Society*, 26 (2), s. 121–139.
- Lindfelt, M. (2006). *Meningsskapande idrott. Livsöskärningsrelevanta perspektiv och empiriska kontraster*. Nora: Nya Doxa.
- Lundkvist, K. A. (1977). *Organisation och bekännelse. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen och Svenska kyrkan 1890-1911* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Markkola, P. (2000). Promoting Faith and Welfare. The Deaconess Movement in Finland and Sweden, 1850–1930. *Scandinavian Journal of History*, 25(1), s. 101–118.
- Markkola, P. (2014). Focusing on the Family: The Lutheran Church and the Making of the Nordic Welfare State in Finland, 1940s to 1960s, *Journal of Church and State*, 56 (1), 60-80.
- Martinsson, M. (2007). Skrift, tradition och auktoritet. I M. Martinsson, Sigurdson, O. & Svenungsson, J. (red.) *Systematisk teologi. En introduktion*. Stockholm: Verbum.
- Masuzawa, T. (2005). *The Invention of World Religions: Or, How European Universalism Was Preserved in the Language of Pluralism*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Meurling, B. (1996). *Sarons Liljor? en etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlsson.
- Michelletti, M. (1994). *Det civila samhället och staten*. Göteborg: Fritzes.
- Middlemiss Lé Mon, M. (2009). *The In-between Church. A Study of the Church of England's Role in Society through the Prism of Welfare* (Diss.). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Nongbri, B. (2013). *Before Religion: A History of a Modern Concept*. New Haven & London: Yale University Press.
- Norris, P. & Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular. Religion and politics worldwide* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Olsson, T. (2008). *Från predikanter till aktivister*. Borlänge: Förlag Björnen.
- Olsson, L-E., Svedberg, L. & Jeppsson Grassman, E. (2005). *Medborgarnas insatser och engagemang i civilsamhället – Några grundläggande uppgifter från en ny befolkningsstudie*. Justitiedepartementet.
- Palm, I. (1993). Frikyrkligt samhällsansvar. I E. Amnå & L. Johannesson, (Red.), *Tro mot tradition? Om den frikyrkliga identiteten*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Pettersson, T. (2009). Religion och samhällspraktik. En analys av det sekulariserade Sverige. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 16(3–4), s. 233–264.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work, Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Regeringens proposition 2009/10:55. *En politik för det civila samhället*. Stockholm.
- Rothstein, B. & Broms, R. (2013). Governing religion: the long-term effects of sacred financing. *Journal of Institutional Economics*, 9(4), s. 469–490.
- Rubin, L. (2000). *Engagemang i Lutherhjälpen*. Lund: Lunds universitets Kyrkohistoriska Arkiv.
- Runesdotter, C. (2010). *I otakt med tiden? Folkhögskolorna i ett föränderligt fält*. (Diss.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sahlberg, C.-E. (1977). *Pingströrelsen och tidningen Dagen. Från sekt till kristet samhälle 1907–63* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.
- Salamon, L. M. & Anheier, K. H. (1998). Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally. *Voluntas*, 9(3), s. 213–248.
- Sanders, H. (1995). *Bondeväckelse og sekularisering: en protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850* (Diss.). Stockholm: Stockholms universitet.
- Sarja, K. (2002). *”Ännu en syster till Afrika”. Trettiosex kvinnliga missionärer i Natal och Zululand 1876–1902* (Diss.). Uppsala: Uppsala universitet.

Sellberg, E. (2010). *Kyrkan och den tidig-moderna staten: en konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlssons.

Sigurdson, O. (2000). *Den lyckliga filosofin. Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.

Skog, M. (2010). *Frikyrklighet och ekumenik kring millennieskiftet. I Berni Gustafs-sons fotspar: Tre studier*. Lund: Lunds universitet.

Stark, R., Hamberg, E. & Miller, A. S. (2005). Exploring Spirituality and Unchurched Religions in America, Sweden, and Japan. *Journal of Contemporary Religion*, 20 (1), s. 3–23.

Styhre, A. (2014). Gender Equality as Institutional Work: The Case of the Church of Sweden, Gender, *Work and Organization*, 21 (2), s.105–120.

Sundeen, J. (2013). Människosönens aktivister. Om en generationselitens betydelse för Svenska kyrkans utveckling. I L. Berntson & S. Nordin (Red.), *Arvet efter 1968*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Svedberg, L., von Essen, J. & Jegermalm, M. (2010). *Svenskarnas engagemang är större än någonsin – insatser i och utanför föreningslivet*. Rapport till Regeringskansliet.

Terrier, J. & Wagner, P. (2006). Civil Society and the Problématique of Political Modernity. In P. Wagner (Ed.), *The Languages of Civil Society*. New York: Berghahn Books.

Thidevall, S. (2000). *Folkkyrkan, vision och verklighet. Ett folkkyrkligt reformprograms öden 1928–1932* (Diss.) Uppsala: Uppsala universitet.

Trägårdh, L., Wallman Lundåsen, S., Wollebeck, D. & Svedberg, L. (2013). *Den svala svenska tilliten: förutsättningar och utmaningar*. Stockholm: SNS.

van den Breemer, R., Casanova J. & Wyller, T. (2014). Introduction. In R. van den Breemer, J. Casanova & T. Wyller (Eds.) *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Bristol (CT) USA: Vandenhoeck & Ruprecht.

Vetenskapsrådet (2003). *Svensk forskning om demokrati, offentlig förvaltning och folkrörelser. En kartläggning av forsk-*

ningen under perioden 1990–2003 utförd av Vetenskapsrådet på regeringens uppdrag. Stockholm: Vetenskapsrådet.

Vikström, M-C. (2006). Vulnerability among paupers: Determinants of individuals receiving poor relief in nineteenth-century northern Sweden, *History of the Family*, 11, s. 223–239.

Vähäkangas, M. (2012). Har det andliga en samhällelig betydelse? Laestadius' tidiga predikningar i sin koloniala kontext. *Svensk Teologisk Kvartalskrift*. Årg 88, s. 145–154.

Wallman Lundåsen, S. & Trägårdh, L. (2013). Social Trust and Religion in Sweden: Theological Belief Versus Social Organization. In J. de Hart, P. Dekker, & L. Halman, (Eds.), *Religion and civil society in Europe*. New York: Springer.

Wejderstam, A. (2011). Uppbyggelse och frivillighet – Porlamötena 1913–1937 och en kyrka i omdaning, *Kyrkohistorisk årskrift*, 111, s. 95–121.

Wejryd, C. (2005). *Svenska kyrkans syföretningar 1844–2003*. Stockholm: Verbum.

Wijkström, F. & Lundström, T. (2002). *Den ideella sektorn*. Stockholm: Sober förlag.

Wijkström, F. (2014). Svenska kyrkan i ett omförhandlat samhällskontrakt. I A. Bäckström (Red.), *Välfärdsinsatser på religiös grund. Förväntningar och problem*. Skellefteå: Artos Norma Förlag.

Åberg, P. & von Essen, J. (2012). *Tradition, resurs eller nödvändighet? Om relationerna mellan folkhögskolor och deras huvudmän*. Folkbildningsrådet utvärderar no 2. Stockholm: Folkbildningsrådet.

¹ Den sista fasen ingår dock inte i denna översikt utan kommer att presenteras i en uppföljande litteraturoversikt.

² Den sista fasen ingår alltså inte i denna översikt utan publiceras separat i en kommande översikt.

³ Om relationen mellan religionssociologi och andra forskningsfält.

⁴ Se avsnittet om frikyrkorna.

⁵ Lichterman gör en kritisk granskning av det positiva förhållandet mellan religion och socialt kapital.

⁶ Ambjörnsson tar upp hur läsandet också påverkat icke-religiösa organisationer.

⁷ Om en övergripande religionsfilosofisk ansats.

Bilaga: Metodbilaga

Sökningar efter relevanta texter har gjorts i följande databaser: Academic Search Premier, SwePub och SocIndex. Dessa sökningar är genomförda av Göran Bostam, projektledare för CivLib vid Ersta Sköndal högskola. Förutom dessa databaser har sökningar gjorts i DiVA, Libris, CivLib och Primo Central med nedanstående sökord.

A. För Academic Search Premier har följande ämnesord använts.

Civilsamhälle ämnesord: nonprofit sector, volunteer service, VOLUNTEER workers in nonprofit organizations, VOLUNTEER workers in social services, Volunteer worker* (finns många varianter, sökt med trunkering för att fånga in alla, inkl. ovanstående 2). Volunteers, Civil society, Charity, Charities, Activism, Activists, Nongovernmental organizations, Self-efficacy, Social capital (Sociology), Popular movements, New social movements, Faith-based, NGOs, Empowerment, Social capital, Volunteering, Folk rörelser, Frikyrkor, Trosbaserad, Socialt kapital.

Fritext: civil society, voluntary organi*, charity, third sector, activis*, philanthrop*, Civic sector, community sector, not-for-profit sector, social economy, tertiary sector, voluntary sector, voluntary associations, civila samhället/civilsamhället, frivilligorganisationer, välgörenhet, tredje sektorn, aktivis*, filantrop*.

Religion ämnesord: Religion, Religions, Church, Hinduism, Christianity, Judaism, Jewish, Muslims, Islam, Buddhism, New age movement, Faith, Atheism, Evangelical churches, Mosques, Synagogues, Temples, Theology, Paganism, Naturereligion.

Fritext: Religion, Religious, church, parish*, confessional, christian*, Religion, Religiös, Trosbaserad (?), Kyrk*, Församling, hindu*, jew*, muslim*, islam*, buddh*, new age, spiritual*, Kristen*, Hindu*, Jud*, Muslim*, Islam*, Buddh*, Andlig.

För geografisk avgränsning: swed*, Nordic, scandinav*, Sverige/svensk, Norden/nordisk, Skandinavien / skandinavisk, Norway, norweg*, Denmark, Danish, iceland*, Finland, finnish.

B. För SocIndex har följande ämnesord använts.

Civilsamhälle ämnesord: Nonprofit sector, Nonprofit organizations, Volunteer service, Volunteers Volunteer workers in social services, Civil society, Public sphere, Charities Nongovernmental organizations, Activism, Activists, Self-efficacy, Social capital (sociology), Social space.

Civilsamhälle Fritext: "voluntary organi*" OR "third sector" OR philanthrop* OR "civic sector" OR "community sector" OR "not-for-profit" OR "social economy" OR "tertiary sector" OR "voluntary sector" OR "voluntary associations" OR "popular movements" OR "new social movements" OR "faith-based" OR ngos OR empowerment OR volunteering OR voluntarism OR "public space"
Peer-reviewed.

Civilsamhälle ämnesord + Fritext: DE "NONPROFIT sector" OR DE "CIVIL society" OR DE "NONGOVERNMENTAL organizations" OR DE "NONPROFIT organizations" OR DE "ACTIVISM" OR DE "ACTIVISTS" OR DE "SELF-efficacy" OR DE "SOCIAL capital (Sociology)" OR DE "VOLUNTEER workers in social services" OR DE "VOLUNTEERS" OR DE "VOLUNTEER service" OR DE "PUBLIC sphere" OR DE "SOCIAL space" OR DE Charities OR "voluntary organi*" OR "third sector" OR philanthrop* OR "civic sector" OR "community sector" OR "not-for-profit" OR "social economy" OR "tertiary sector" OR "voluntary sector" OR "voluntary associations" OR "popular movements" OR "new social movements" OR "faith-based" OR ngos OR empowerment OR volunteering OR voluntarism OR "public space"
Peer-reviewed.

Religion ämnesord: Religion, Religions, Church, Hinduism, Christianity, Judaism, Muslims, Islam, Buddhism, New age movement, Faith, Atheism, Evangelicalism, Mosques, Temples, Theology, Paganism.

Religion Fritext: Religious OR "faith-based" OR parish* OR confessional OR jew* OR spiritual* OR congregation OR heathen OR synagogue*
Peer-reviewed.

Religion ämnesord + Fritext: DE "RELIGION" OR DE "RELIGIONS" OR DE "CHURCH" OR DE "HINDUISM" OR DE "CHRISTIANITY" OR DE "JUDAISM" OR DE "MUSLIMS" OR DE "ISLAM" OR DE "BUDDHISM" OR DE "NEW Age movement" OR DE "FAITH" OR DE "ATHEISM" OR DE "EVANGELICALISM" OR DE "MOSQUES" OR DE "TEMPLES" OR DE "THEOLOGY" OR DE "PAGANISM" OR Religious OR "faith-based" OR parish* OR confessional OR jew* OR spiritual* OR congregation OR heathen OR synagogue*
Peer-reviewed

Civilsamhälle + religion ämnesord: Ecumenical movement, DE "ECUMENICAL movement"
Peer-reviewed.

Geografi: TI (Swed* OR Nordic OR scandinav*) OR AB (Swed* OR Nordic OR scandinav*)
Peer-reviewed

C. För SwePub har följande ämnesord använts:

Civilsamhälle ämnesord: civila samhället, civilsamhället, frivillig*, välgörenhet*, tredje sektorn, aktivis*, filantrop*, social ekonomi, folkrörelser, socialt kapital, ideell*, folkbildning, folkhögskolor, offentligt rum, sociala rörelser, civil society, nonprofit, voluntar*, charit*, activis*, ngos, nongovernmental, social capital, third sector, philanthrop*, not-for-profit, social economy, tertiary sector, popular movements, new social movements, faith-based empowerment, public space.

Religion ämnesord: religi*, trosbas*, kyrk*, församling, kristen*, hindu*, jud*, muslim*, islam*, buddh*, nyandlig*, andlig*, tro, ateis*, evangeli*, mosk*, synagog*, temple, församling*, teolog*, hedendom, ekumeni*, church*. christ*, jew*, new age, faith, atheis*, mosq*, temple*, theolog*, paganis*, parish*, confessional, spiritual, congregation, ecumen*.

Geografisk avgränsning: Sverige, svensk, Norden, nordisk, Skandinavien, skandinavisk, Swed*, Nordic, scandinav*.

Den svenska söksträngen:

("civila samhället" OR civilsamhället OR frivillig* OR välgörenhet* OR "tredje sektorn" OR aktivis* OR filantrop* OR "social ekonomi" OR folkrörelser OR "socialt kapital" OR ideell* OR folkbildning OR folkhögskolor OR "offentligt rum" OR "sociala rörelser") AND (religi* OR trosbas* OR kyrk* OR församling OR kristen* OR hindu* OR jud* OR muslim* OR islam* OR buddh* OR nyandlig* OR andlig* OR tro OR ateis* OR evangeli* OR mosk* OR synagog* OR tempel OR församling* OR teolog* OR hedendom) AND (Sverige OR svensk OR norden OR nordisk OR skandinavien OR skandinavisk)

Den kombinerade svenska och engelska söksträngen:

("civila samhället" OR civilsamhället OR frivillig* OR välgörenhet* OR "tredje sektorn" OR aktivis* OR filantrop* OR "social ekonomi" OR folkrörelser OR "socialt kapital" OR ideell* OR folkbildning OR folkhögskolor OR "offentligt rum" OR "sociala rörelser" OR "civil society" OR nonprofit OR voluntar* OR charit* OR activis* OR ngos OR nongovernmental OR "social capital" OR "third sector" OR philanthrop* OR "not-for-profit" OR "social economy" OR "tertiary sector" OR "popular movements" OR "new social movements" OR "faith-based" OR "empowerment" OR "public space") AND (religi* OR trosbas* OR kyrk* OR församling OR kristen* OR hindu* OR jud* OR muslim* OR islam* OR buddh* OR nyandlig* OR andlig* OR tro OR ateis* OR evangeli* OR mosk* OR synagog* OR tempel OR församling* OR teolog* OR hedendom OR ekumeni* OR church* OR christ* OR jew* OR "new age" OR faith OR atheis* OR mosq* OR temple* OR theolog* OR paganis* OR parish* OR confessional OR spiritual OR congregation OR ecumen*) AND (Sverige OR svensk OR norden OR nordisk OR skandinavien OR skandinavisk OR Swed* OR nordic OR scandinav*)

© Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF) 2015

projektledare Julia Grosse

text Johan von Essen och Pierre Durrani

språkgranskning Ingrid Bohlin

omslag Christián Serrano

distribution MUCF, Box 17801, 118 94 Stockholm

webbplats www.mucf.se

e-post info@mucf.se

tfn 08-566 219 00

Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF)

Vi tar fram kunskap om ungas levnadsvillkor och om det civila samhällets förutsättningar. Vi ger stöd till föreningsliv, kommuner och internationellt samarbete.